

پته خانه‌های زنجان در دوره‌ی قاجار

علی نوراللهی^۱

چکیده:

اخذ عوارض از مسافران و کاروان‌های مال‌التجاره در ایران سابقه‌ای طولانی دارد و پته خانه‌ها از ابزارهای گرفتن این مالیات بوده‌اند. پته خانه به مکان یا چهاردیواری در نزدیک دروازه‌های ورودی یک قلعه یا حصار یک شهر گفته می‌شود که از جانب حاکم، اشخاصی با جیره و موجب معین مامور شده بود که از کلیه افراد و حیوانات (اعم چارپایان سواری و باربر؛ مواشی) و مال‌التجاره بر اساس نرخ‌ی که از جانب حاکم تعیین شده پولی به صورت نقدی دریافت کند و برآمد و شد آنها نظارت کند. شهر زنجان در دوره‌ی قاجار با یک قلعه که دارای چندین دروازه‌ی اصلی بوده محصور شده بود و برای نظارت و دریافت عوارض در نزدیک هرکدام از این دروازه‌ها پته خانه‌ای ایجاد کرده بودند. این نوشته به گزارش تعداد و مکان این پته خانه‌ها و مقدار عوارض دریافتی می‌پردازد.

واژگان کلیدی:

پته خانه، ارگ زنجان، مستوفیان، مالیات، قاجاریه

۱. دکترای باستانشناسی، عضو انجمن تاریخ و فرهنگ زنجان

مقدمه

در لغت نامه‌ی دهخدا در معنی پته آمده است: پته. پَت / ت (ا) جواز، گذرنامه، بلیط. گذرنامه اسب و استر، اشتر و خر و الاغ و مال التجاره و جزء آن. جواز مالداران که حاکی از حق راهداری است (دهخدا ج ۴، ۵۴۲۶). بنابر این پته خانه به مکان یا چهاردیواری در نزدیک دروازه‌های ورودی یک قلعه یا حصار یک شهر گفته می‌شود که از جانب حاکم، شخصی یا اشخاصی با جیره و مواجب معین مامور شده بود که از کلیه افراد و حیوانات (اعم چارپایان سواری و باربر؛ مواشی) و مال التجاره بر اساس نرخ‌ی که از جانب حاکم تعیین شده پولی به صورت نقدی دریافت کند و بر آمد و شد آنها نظارت کند.

اخذ مالیات در سده‌های اخیر

اخذ و گرفتن عوارض از مسافران و کاروان‌های مال‌التجاره در ایران سابقه‌ای طولانی دارد و به دوره‌های تاریخی می‌رسد و همواره بخش بزرگی از درآمد حکومت‌ها را تشکیل می‌داد. این امر به تدریج در ادوار مختلف تکامل و شکل منظم و منسجمی پیدا کرده اهمیت این موضوع سبب شکل‌گیری مناصب و سازمان‌های خاصی برای رتق و فتق امور آن شد و اشخاصی ویژه از طرف دربار منصوب می‌شدند که بر امور آنها نظارت کند.

تشکیلات دریافت مالیات و عوارض در مرکز زیر نظر مستوفیان (متصدیان امور مالی) اداره می‌شد. اما در ولایات اخذ عوارض بر عهده‌ی حاکم آن ولایت بود و از طرف وی مباشر یا پیشکاری بر این امر گمارده می‌شد. این پیشکاران یا مباشرین علاوه بر تعیین میزان عوارض، بر درآمد حاصله نظارت کرده و میزان را ثبت و ضبط می‌کردند و از طرف حاکم افرادی به کار گمارده می‌شدند که جیره و مواجب آنها هر شش ماه پرداخت می‌شد. تا دوره‌ی صفویه تقریباً وضع بدین منوال بود و در دوره‌ی صفویه راهها و کاروانسراهای زیادی در طول راههای اصلی و فرعی ساخته شد، که آن هم به دلیل آرامش نسبی و همچنین گسترش تجارت داخلی و خارجی بود. در این زمان تجارت و مبادلات با کشورهای خارجی به ویژه دول اروپایی و شرقی رشد پیدا کرد. بعد از صفویه این وضعیت دچار وقفه‌های متعددی شد. تنها در زمان کریم خان زند دوباره تا حدودی احیاء گردید. اما با روی کار آمدن قاجارها که مصادف است با توسعه و گسترش شهرها و افزایش جمعیت شهری، تحول و تغییرات زیادی در شیوه‌های سابق انجام گرفت زیرا این دوره مصادف است با

ورود طلایه انقلاب صنعتی و گسترش تجارت و تولیدات صنعتی (بیشتر تجارت ایران در اختیار کشور بریتانیا و روسیه بود)^۱، و لزوم دگرگونی و همراهی با این تحولات جهانی به شدت احساس می‌شد. در همین زمان است که امیرکبیر با درک درست از اوضاع به اقدامات مختلفی برای نوسازی اقتصادی و اجتماعی دست زد از جمله اینکه امور اقتصادی را سر و سامان داد و به حمایت از صنایع داخلی پرداخت و همچنین اقدامات زیادی در جهت ساخت و تعمیر پل‌ها و راه‌ها و شهرانجام داد. اقدامات وی سبب شد که تجارت و بازرگانی و تولید تا حدودی نظم و سازمان یابد. رشد تجارت خارجی و برنامه‌های جدید در تجارت داخلی از عواملی بود که در قرن نوزدهم موجب تغییرات اجتماعی می‌شد (لمتون ۱۳۷۵: ۲۷۲).

علاوه بر آنچه گفته شد در دوره‌ی قاجاریه، به راهنمایی میرزا تقی خان امیرکبیر که صدارت ناصرالدین شاه را در اوایل سلطنت او برعهده داشت، در شهرها قراولخانه تأسیس شد که نگهبانان این قراولخانه‌ها را قراول می‌گفتند. وظیفه‌ی قراولها حفظ نظم و قانون شهر در شبانه‌روز بود. قراولان، گاه به کمک پلیس سوار نظمیه‌ی شهر، شورشهای شهرها را مهار می‌کردند (فلور، ج ۱، ۱۳۶۶: ۴۰-۳۶).

در همین زمان است که بر کالاها و خدمات عوارض معینی وضع می‌شود. از اهداف این عوارض بخصوص بر کالاهای وارداتی حمایت تولیدات داخلی و محلی بود و دیگر اینکه بخشی از آن صرف تعمیر و نگهداری راه‌ها و شهرها و پرداخت مواجب مامورین حکومتی می‌شد. در این دوره علاوه بر اینکه در نواحی مرزی گمرک خانه احداث شد که از کالاهای وارداتی درصدی حق گمرک اخذ می‌شد، در ورودی‌های شهرها نیز تاسیساتی احداث شد که بر مسافرین و کالاهای محلی و منطقه‌ای که به این شهرها وارد می‌شد نظارت می‌کرد و عوارضی از آنها بصورت نقدی دریافت می‌شد و در ازاء آن جواز و اجازه‌ی فروش کالا را می‌یافتند.

۱. ترکیب صادرات ایران همپا و همسو با گسترش مناسبات تجاری کشور با اروپا دگرگون شد. مهمترین دگرگونی در اقتصاد سنتی توسعه‌ی مواد خامی بود که از یکسو، بازار جهانی به آنها نیاز داشت، و از سوی دیگر، موجب فراهم آوردن منابع مالی لازم برای فرآورده‌های صنعتی کشورهای غربی می‌گردید. در برابر تولید و صدور مواد خام، مهمترین واردات کشور در اواخر قرن گذشته و اوایل قرن حاضر، محصولات صنعتی کارخانه‌های غربی و به خصوص منسوجات منچستر و قند و شکر بود که از روسیه وارد می‌شد. با ورود کالاهای غربی و تحمیل سیاست دروازه‌های باز از سوی کشورهای اروپایی شاهد زوال صنایع دستی در این دوره می‌باشیم.

باز شدن دروازه‌های ایران به روی محصولات وارداتی و ایستایی نسبی شیوه‌های تولیدی در ایران سبب شد تا برخی واحدهای صنعتی رفته رفته از میدان خارج شوند. از جمله مواردی که بیشترین غلبه را بر بازار ایران در این دوره داشته قند و شکر بود که از اروپا وارد می‌شد (سیف ۱۳۸۷: ۲۶۳).

اما با کشته شدن امیر این تشکیلات دچار فساد گردید هرچند به کار خود ادامه دادند ولی در بسیاری از موارد نتیجه‌ی معکوسی یافتند و خود عاملی برای ارتشاء و چپاول و تعدی به مردم شدند.

زیرا در دوره‌ی قاجار دست یافتن به حکومت ولایات مستلزم پرداخت هزینه‌های گزافی به دربار بود که با پرداخت آن می‌توانستند به حکومت ولایات برسند. به‌طور کلی در این زمان مناصب حکومتی ولایات از جانب دربار به مزایده گذاشته می‌شد. طبعاً کسی حاکم می‌شد که در این مزایده بیشترین میزان پول را پرداخته بود. حکامی که در این مزایده‌ها برنده می‌شدند و به منصب حاکم ولایت می‌رسیدند برای برگرداندن پرداختی خود، عوارض مختلفی بر مردم و بازرگانان و فروشندگان محلی و غیره، وضع و تحمیل می‌کردند که سبب نارضایتی آنها می‌شد. شکایت‌های آنها نیز به دلیل فساد ساختاری که وجود داشت به جایی نمی‌رسید. این امر نه تنها از رونق تولید (بخصوص اینکه اقتصاد ایران متکی به تولیدات دامداری و کشاورزی بود) کاست بلکه بر فقر عمومی دامن زد که در نوشته‌های دوره‌ی قاجار انعکاس یافته است.

زنجان در این دوره بنا به نوشته‌های باقی مانده، جمعیتی بین ۱۵۰۰۰ تا ۲۰۰۰۰ نفر داشته است (سالور ۱۳۹۷؛ عیسوی ۱۳۶۲). در این دوره از مراکز جمعیتی محسوب می‌شده که در مسیر و تقاطع راه‌های بازرگانی و کاروانی شمال غرب (تبریز و ارومیه) و غرب (کرمانشاه، کردستان و همدان) به نواحی مرکزی و بنادر دریای خزر و بالعکس قرار داشته است. وجود جمعیت و تاسیسات اقامتی (سراها و کاروانسراهای شهری) و بازار سبب شده بود که زنجان در این مبادلات نقش واسطه‌ای داشته و گاهی نیز در تولید برخی از کالاها از جمله ظروف و لوازم مسی، ملیله‌سازی و اسباب و آلات نقره، چاقو‌سازی (جمال زاده ۱۳۷۶) و غلات و پنبه از مرکز مورد توجه باشد که کالاهای مسی تولید شده در زنجان در این زمانها شهره‌ی ولایات بود و بخش عمده‌ی پنبه و تولیدات کشاورزی آن به بازارهای روسیه و استان‌های همجوار صادر گردید (عیسوی ۱۳۶۲). علاوه بر موارد فوق گیاهان دارویی و معادن مختلفی از قبیل سرب و مس بوده که در این دوره استخراج و بخشی از آن به نواحی دیگر صادر می‌شده، چنانچه درآمد معدن سرب انگوران در دوره قاجار ۲۳۰ تومان بوده است (جمال زاده ۱۳۶۲). در سال ۱۸۳۶ م. درآمد دولت از خمسه و طارم ۴۰ هزار تومن بوده. در سال ۱۸۶۸ م. یعنی حدود ۳۰ سال بعد، عایدی دولت از خمسه (زنجان و اطراف) ۱۸۰۰۰۰ تومان بوده است (عیسوی ۱۳۶۲). مالیات نقدی و جنسی خمسه (زنجان و توابع) در آودئیل سال ۱۳۰۶ ق. شامل ۸۱۹۸۸۸ قران و ۱۰۵۴۰ خروار غله و ۹۰۰۰ خروار کاه بوده است (جمال زاده ۱۳۷۶). علی

رغم این درآمد در سال های مختلف نرخ کالاهای مورد نیاز رشد داشته و به تبع آن فشار و گرانی به مردم تحمیل می شد که نشان دهنده ی وضعیت اقتصادی و یا تورم قیمت ها در این سال هاست. البته لازم است یادآوری کنم تا زمانی که کالاها و تولیدات کشاورزی به کشورهای دیگر صادر نمی شد قیمت ها معمولاً پائین بود با باز شدن درب صادرات محصولات کشاورزی و مواد خام نرخ ها به طبع بالا می رفت و چه بسا سبب کمبود آن می شد (بنگرید به جدول شماره ۱).

شهر زنجان در این دوره با یک قلعه که دارای چندین دروازه ی اصلی بوده محصور شده بود و در هر ضلع آن برای نظارت و دریافت عوارض در نزدیک هر کدام از این دروازه ها پتخانه ای ایجاد کرده بودند که در این نوشتار به آن خواهیم پرداخت.

صورت نرخ اجناس و ارزاق در سالهای ۱۲۷۱ و ۱۳۳۳ و ۱۳۳۵:

جنس	وزن	قیمت
گندم ساوجبلاغی	خروار	۲۳ قران
گندم شهری	»	۲۰ »
جو	»	۱۲ »
کاه	»	۶ »
زغال چوبی	»	۱۶,۲۰ »
نان	من	۱۰ پول
گوشت	»	۱۰۰۰ دینار
برنج	»	۱۰ شاهی ونیم
روغن	»	۲ ریال
هیزم	خروار	۸ قران
پنبه	من	۱ قران و ۱۰ پول

۱ - در سال ۱۲۷۱ (۱) . . .

(۱) نقل از شماره ۲۰۰ وقایع اتفاقیه منطبعه طهران و مورخه ۲ ربیع الاول ۱۲۷۱ منقول در شماره ۶۱ روزنامه عصر جدید مورخه ۱۵ ربیع الثانی ۱۳۳۵.

قیمت	وزن	جنس
۱۳۵ قران	خرواری	گندم حد وسط
» ۸۱	»	جو
» ۱۳	»	کاه
» ۴۰,۵۰۰	»	یونجه
» ۲۳۰	»	برنج
» ۶۴,۲۵۰	من ری	روغن
» ۹	»	نفت
» ۱۹,۶۵	دو من	قند
» ۹,۲۰۰	گیروانکه	چای
» ۸۰	خرواری	زغال
» ۳۵۰	»	نخود
» ۳۲	»	هیزم
» ۱۵۰	»	لوییا
» ۸۱	»	ماش
» ۱۵۸	»	عدس
» ۳۵۰	»	له
» ۱۲۳	»	کشش

۲ - در ۱۲ ذی الحجه ۱۳۳۳

قیمت		وزن	جنس
حد اقل	حد اکثر		
۱۵۰ قران	۲۶۰ قران	خروار	گندم
» ۱۷۰	» ۱۸۳	»	جو (۲)
» ۴۵	» ۵۰	»	یونجه
» ۱۶	» ۲۴	»	کاه
» ۱۹	» ۴۳	»	هیزم
» ۱۵,۵	» ۱۶	من ۴	برنج زردجه
» ۱۶	» ۱۸	»	برنج سفید
—	» ۱۳	»	خرده برنج
—	» ۱۲	»	برنج کرده
» ۸۵	» ۹۱	»	روغن
» ۸۴	» ۸۷	»	کره
» ۱۴	» ۱۸	تبریزی	هسل
» ۷,۵۰۰	» ۱۰	من ۴	نخود
—	» ۸	»	لوییا قرمز
» ۵	» ۵,۵۰۰	»	زغال جنگلی

۹ ربیع الثانی ۱۳۳۵ (۱)

(۱) نقل از روزنامه ایران شماره ۳۸ سال اول. (۲) گران جو بملاحظه خریداری زیاد آنست برای قشون روس.

جنس	وزن	قیمت	
		حدّ اقل	حدّ اکثر
سبب زمینی	خروار	۶۰ قران	۸۲ قران
کشش	»	» ۳۰۰	» ۳۵۰
کشک لار	۴ من	—	» ۱۳
پنیر برچک	»	» ۲۷	» ۳۷
منزگردو	»	» ۲۹	» ۳۱
بنفور	—	—	» ۱۲
عدس	۴ من	» ۱۰,۵	» ۱۲
له	»	» ۹	» ۱۰
صابون	تبریزی	» ۵	» ۱۲
نخم مرغ	۱۰۰ دانه	—	» ۱۵
نفت	۴ من	» ۱۷	» ۱۷,۱
قند	تبریزی	» ۲۵	» ۳۰
شکر	—	—	» ۲۱
چای	تبریزی	» ۲۸	» ۳۴
پنیر خیکی	۴ من	—	» ۴۰
ماست کوزه	»	—	» ۶
بیاز	»	» ۵	» ۵,۵
زغال باقی	»	» ۳,۵	» ۴

۹ ربیع الثانی ۱۳۳۰

جدول شماره ۱ (جمال زاده ۱۳۶۲)

دریافت عوارض و گمرکات در دوره‌ی قاجار

در دوره‌ی قاجاریه مهمترین وظیفه‌ی حاکم جمع آوری و اخذ مالیات و ارسال آن به حکومت مرکزی در موعد مقرر بود. در دوره‌ی سلطنت آقا محمد خان، مستوفی الممالک (وزیر دارایی) یکی از مقامات مهم درباری عصر محسوب می‌شد. در عهد فتحعلی شاه تشکیلات اداری مربوط به امور مالیاتی توسعه یافت و نقش مستوفی الممالک پررنگ‌تر شد، زیرا به جز درآمد گمرکات مهمترین منبع درآمد حکومت، مالیات بود. تنظیم امور مالیات بر عهده مستوفی بود. وظیفه عمده مستوفیان رسیدگی به حساب و جمع و خرج کشور و انجام امور مالی مرکز و ایالات و از جمله مالیات، مستمری‌ها و ادارات و ... بود (سرجان ملکم، ۱۳۶۲: ۲۲۲)

در واقع حاکم بالاترین مقام اقتصادی هر ایالت یا ولایت بود و بر امور مالی نظارت داشت. او

نظارت عالی بر درآمدها و نحوه‌ی هزینه‌ی آنها و در شرایط بحرانی و اوضاع نابسامان اقتصادی، درخواست عفو و یا تمدید زمان پرداخت مالیات را بر عهده داشت. نظارت بر امور مالی و اقتصادی و مالیات ایالت و پاسخگو بودن در مقابل حکومت مرکزی از وظایف اصلی حکام به شمار می‌آمد. هر سال حاکمان باید برای پاسخگویی در زمینه‌ی مسائل مالی در پایتخت حاضر می‌شدند (نظام السلطنه، ج ۱، ۱۳۸۶: ۱۱۷) همچنین حکام بر کار ضابطین مالی، میزان و چگونگی اخذ مالیات از سوی آنان نظارت داشتند.

از جمله مناصب مهم اداری در ایالات و ولایات، منصب پیشکار بود. هر ولایت و ایالت برای رسیدگی به امور مالی پیشکار مالیه‌ی خاص خود را داشت که امور مالی ایالت و یا ولایت خود را رسیدگی می‌کرد؛ ولی گاهی به علت شاهزاده بودن حاکم، پیشکار مالیه‌ی ایالت و یا ولایت، مستقیماً مسؤول اجرای کتابچه دستورالعمل ایالت می‌شد. وی باید در مقابل حکومت مرکزی نیز در زمینه مالی پاسخگو باشد (قلاوند و قلاوند ۱۳۹۷).

دکتر محمد مصدق منصب پیشکاری را به چنین تشریح می‌کند: مستوفیان محلی، اشخاصی بودند که به معاملات مالیاتی آگاهی داشته و از طرف والی و یا حاکم محلی به نام پیشکار مالیه تعیین می‌شد و در مقابل حکام مسؤول اجرای کتابچه یا دستورالعمل ولایت بود، و گاه می‌شد که پیشکار مستقیماً مسؤول مرکز باشد و آن وقتی بود که یکی از شاهزادگان درجه اول والی شده بود و برای رعایت حیثیت او، دولت شخص دیگری را به سمت پیشکاری تعیین نماید. در این قبیل موارد مسؤولیت متوجه والی نبوده و پیشکاری که خود دولت تعیین می‌نمود مسؤول اجرای دستورالعمل و دادن حساب بود (مصدق، ۱۳۸۹: ۲۴).

این پته خانه‌ها زیر نظر پیشکار مالی و یا مباحثی که از جانب حاکم ولایت به این امر منصوب می‌شد، اداره می‌شد و میزان درآمد آنها روزانه در دفاتر مالی ثبت و ضبط می‌شد.

دروازه‌های قلعه‌ی زنجان

شهر زنجان در طول تاریخ به علت قرارگیری در دالان و کریدوری که شمال غرب را به نواحی مرکزی فلات ایران متصل می‌کرده دارای اهمیت زیادی بوده است و در چندین مرحله شهر و ارگ زنجان به‌طور کامل با خاک یکسان گردیده است (از جمله در دوره آغاز اسلامی، سلجوقی، ایلخانی، تیموری و دوره صفوی). این شاید دلیل اصلی باشد که چرا آثار کمی از دوره‌های پیش از قاجار در

این شهر وجود دارد. اما ارگ و قلعه‌ی زنجان در نوشته‌ها و طراحی‌های سیاحانی که از این شهر دیدن کرده‌اند باقی مانده است.

به نظر می‌رسد که اساس و پایه‌های ارگ دفاعی زنجان در دوره‌های قبل از قاجار پایه‌گذاری شده و در دوره‌ی قاجار تغییراتی در آن داده می‌شود و به بیشترین وسعت خود می‌رسد. این ارگ دارای شش دروازه‌ی مهم بوده است که هرکدام از این دروازه‌ها ارتباطات شهر و بازار را با نواحی مجاور تسهیل می‌کرده است.

۱. دروازه ارگ: در شمال غرب
۲. دروازه رشت: در شمال شرق
۳. دروازه قزوین: در شرق
۴. دروازه همدان: در جنوب شرق
۵. دروازه قلتوق: در جنوب غرب
۶. دروازه تبریز: در غرب (نوراللهی ۱۳۹۴).

ارگ زنجان بمانند حصاری تمام بخش‌های شهر را محصور کرده بود و ارتفاع متوسط آن بین ۲۰-۲۵ پا بوده است و از خشت خام ساخته شده بود. سخت‌ترین نبردها میان نیروهای دولتی و بابیان، در قسمت شمال و شمال غربی شهر، نزدیک قبرستان [قبرستان میرزایی‌ها] و دروازه تبریز روی داد^۱.

در بیرون از دیوارهای اصلی قلعه و ارگ زنجان، خانه و مسکن مردمانی که از نظر مالی فقیر بودند قرار داشت و در مواقعی که احساس خطر می‌کردند یا شهر مورد هجوم قرار می‌گرفت به داخل ارگ رفته و پناه می‌گرفتند. معمولاً در طی این آشوب‌ها و زد و خورد‌ها بیشترین آسیب متوجه این مردمان بود. این منطقه به قالا ایشیگی (بیرون قلعه) معروف بود.

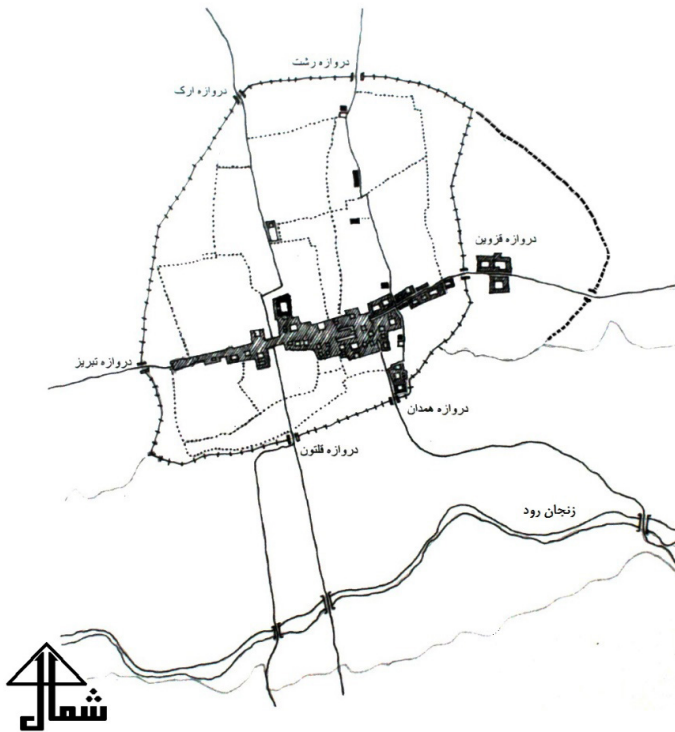
با به قدرت رسیدن و روی کار آمدن سلسله‌ی پهلوی و پیشرفت‌های علمی و نظامی، طبیعه‌ی جدیدی بر روی همه‌ی شهرهای ایران از جمله شهر زنجان گشوده شد و قلعه‌ها و ارگ‌های قدیمی کارآیی خود در جوابگویی نیازهای دفاعی شهر را از دست داد.

۱ - براون، ادوارد، ۱۳۴۴، یکسال در میان ایرانیان، ترجمه ذبیح‌الله منصوری، تهران، کانون معرفت.

همچنین گسترش شهر و اجرای طرح های شهرسازی از جمله خیابان کشی و میدان های جدید سبب از هم گسیخته شدن ارگ قدیمی گردید. در کنار این عوامل بی توجهی ها به این بافت ها که هویت شهر بودند موجب از بین رفتن کامل آن گردید و امروزه هیچ اثری از این ارگ باقی نمانده است در حالی که آخرین بخش های این ارگ تا سال ۱۳۷۸ سالم و پا برجا بوده است. دیوارهای بلند و قطور باقی مانده، قالا دوواری، قالا دیبی، و قالا ایشیگی نام داشتند. از جمله به دو مورد زیر اشاره می شود:

الف: قسمتی از دیوار قدیمی که در چهار راه صدرجهان به طرف موزه شهدا می باشد و هنوز از آن به عنوان قلعه یاد می کنند.

ب: بخش دیگری که در خیابان شهدا (استانداری) بعد از مسجد مهدیه قرار داشته و بیشتر معمرین از وجود بقایای قلعه در این منطقه تا همین اواخر خبر می دهند (علی لو ۱۳۹۸) (شکل ۱).

شکل شماره ۱

پته خانه های زنجان

۱. پته خانه دروازه رشت: در شمال غرب ارگ زنجان، این پته خانه در کنار راهی بوده که مورد استفاده کاروانها و بازرگانان و مردم برای رفت و آمد به استان گیلان، اردبیل و طارم و بخش‌های شمالی زنجان امروزی ایجاد شده بود و ورود و خروج کالا و افراد را کنترل و نظارت کرده و از آنها عوارض دریافت می‌کرد. رشت کرسی ایالت گیلان است و از این جهت که عمده‌ترین دروازه‌ی شمالی است همواره محل مهمی برای تجارت بوده است. رشت اولین شهری است که مسافر خارجی به خاک ایران قدم می‌گذارد و همچنین موقع ترك این سرزمین با آن خداحافظی می‌کند. نام این شهر در سفرنامه های بسیاری از اروپائیان یاد شده است و از دیر زمان برخی کشورهای اروپایی در این شهر برای حفظ منافع تجارتي خود کنسولگری هایی دایر کرده بودند. مجاورت روسیه و نفوذ سرشار آن دولت در بحر خزر، خواه ناخواه وضع ممتازی برای روسیه در گیلان و رشت فراهم ساخته بود. از اینرو بازار این شهر مهمترین مرکز فروش اجناس روسی به شمار می آمد (زاهد و موسوی ۱۳۹۵). کالاهای روسی بیشتر از این مسیر به زنجان حمل می شدند.
۲. پته خانه دروازه قلتوق: در جنوب غرب شهر، این دروازه بیشتر مورد استفاده اهالی قلتوق و کاروان های مال التجاره ای بوده که از کردستان و بیجار (گروس) به زنجان وارد می شدند.
۳. پته خانه دروازه همدان: این پته خانه نزدیک کاروانسرا سنگی قرار داشته، از کاروان هایی که از نواحی مرکزی یعنی سلطان آباد و همدان و روستاهای جنوب زنجان به شهر می آمدند پته و عوارض دریافت و بر آمد و شد آنها نظارت داشته و کنترل می کرد. همچنین از کاروانهای مال التجاره و مسافرانی که در بین راه در این کاروانسرا اطراق می‌کردند و همچنین از خریداران و فروشندگان شهر زنجان و دهستان های اطراف که برای معامله و تبادل کالا با این کاروان ها به کاروانسرا سنگی می آمدند عوارض و پته می گرفتند.
۴. پته خانه دروازه قزوین: در شرق ارگ زنجان و در بیرون قالا ایشیکی قرار داشته (امروزه تقریباً در نزدیک پایانه مسافری تهران) است. از مسافران و کاروان هایی که از تهران، قزوین و ابهر و سلطانیه و نواحی اطراف وارد می شدند پته و عوارض دریافت می‌کردند.
۵. پته خانه دروازه تبریز: در غرب زنجان و در مسیر جاده تبریز قرار داشته، از مسافران و کاروان هایی که از نواحی میانه، مراغه و تبریز به زنجان می آمدند عوارض راه دریافت می‌شد. تبریز

در گذشته مرکز تجارت تولیدات اروپایی که از ایالات شمالی به این شهر می آمدند، بود و بیشتر کالاهای اروپایی که به زنجان می رسید و از اینجا به نواحی اطراف برده می شد از این مسیر می آمد اما با افتتاح کانال سوئز مقدار ورودی کالاهای اروپایی به کمترین رسید و اهمیت و رونق تجاری این مسیر به شدت کاسته شد.

۶. پته خانه گونیه^۱: در ابتدای محله قدیمی گونیه سر کوجه حیدر علی، در نزدیک دروازه ارگ قرار داشته و به آن مرتبط بوده و از مسافران و کاروان های اردبیل و خلخال و روستائیان شمال غرب شهر زنجان مثل تههم و سهرین و ارمغانخانه که کالاهای خود را برای عرضه به این بخش می آوردند، عوارض دریافت می کرد.

عوارض دریافتی در پته خانه

از عوارضی که در پته خانه های زنجان از کالاها و افراد وارد شده به شهر دریافت می شد اطلاع و منبعی در دست نیست تنها یک سنگ نوشته به تاریخ ۱۳۰۲ هجری - قمری در دست است که بر بازار نصب شده بود و موضوع آن فرمانی است که توسط حسین قلی خان سعدالملک (نظام السلطنه مافی) که توسط امین السلطان به حکومت زنجان منصوب شده بود صادر شده که آن هم مربوط به قیمت کاه دیوانی است (نوراللهی ۱۳۹۴). اما بر اساس اسناد این دوره معمولاً ۵ تا ده درصد از قیمت کالاها به عنوان عوارض دریافت می گردید (عیسوی ۱۳۶۲). از اسب، قاطر، شتر، الاغ و خر، گاو و گوسفند و بز (که برای فروش به بازار آورده می شدند) بین یک تا پنج قران نقد دریافت می شد، بارهای میوه، کاه، غلات و حبوبات، تنباکو و سبزیجات بر اساس خروار محاسبه می شده و پنج تا ده درصد از قیمت آن دریافت می شد و از پنبه و پشم و منسوجات و تولیدات کارگاهی حدود ۱۰ درصد به صورت نقد (بنگرید به عیسوی ۱۳۶۲)، همچنین از قالی، نمک، مرغ و خروس و لبنیات و تخم مرغ و غیره که برای فروش از روستاهای اطراف به بازار یا کاروانسرا سنگی آورده می شده نیز مبلغی به عنوان عوارض دریافت می شد.

در دوره ی قاجار هیچ تعرفه ی منظمی که بین کالاهای مختلف یا ملیت های مختلف تفاوت قائل شود، وجود نداشت. تعرفه ی گمرکی بیشتر به عرف و صدور فرامین شاه وقت بستگی داشت. عوارض بعضی اوقات به نسبت قیمت اجناس و گاهی به نسبت وزن و زمانی نیز براساس بار چهارپا

وصول می شد. بعضی کالاها نیز گهگاه از پرداخت عوارض گمرکی معاف می شدند. هر شهر برای خدمات خاصی که انجام می داد، یا فقط برای تحصیل پول، عوارض وضع می کرد. بنابه گفته ی کرزن عوارض معمولی هر بار، در هر شهر ۴ قران بود (کرزن، ۱۳۸۰، ج ۲: ص ۴۷۵) (بنگرید به جدول ۲).

البته به دلایل زیاد و نبود نظارت بر کسانی که در پته خانه مسئول گرفتن عوارض بودند و همدستی آنها با حاکم وقت و دیگر اطرافیان (علی لوه ۱۳۹۶) چه بسا بیشتر از آنچه معین شده بود از مردم و بازرگانان دریافت می کردند.

(قران)		
ارومیه	مراغه	مالیات سرانه
۵/۱۵ تا ۸/۱۰	۱۱/۵	گاو میش و قاطر، هر کدام
۳/۱۰	۳/۰	گاو
۱/۱۰	۱/۱۰	گوسفند و کندوی عسل
۰/۱۰	۰/۲۵	الاغ
۱/۱۵	۱/۱۰	باغات میوه، با احتساب خرواری
۴۸/۰	۴۰/۰	صیفی جات هر خرواری
۴۸/۰	۴۰/۰	به ازای گاو، ۲/۹ تولید - خرواری
۳/۱۰	۵/۰	

جدول شماره ۲: عوارض و مالیات سرانه در مراغه و ارومیه (عیسوی ۱۳۶۲).

جمع بندی

شهر زنجان و راهها و پل های آن در دوره ی قاجار دوباره مرمت و بازسازی شد و شهر چه از نظر ساختار شهر و چه از نظر اقتصادی در مسیر شکوفایی و گسترش قرار گرفت. هر چند در این دوران حوادث و مصیبت هایی رخ داد و برای مدتی شرایط فاجعه باری در شهر حاکم شد اما این حوادث نتوانست زنجان را از مسیری که قرار گرفته بود منحرف کند. در این دوره بازار زنجان که بر بنیاد بازار قدیمی تری ساخته شده مرمت گردید و قلعه ی آن دوباره مورد بازسازی گرفت و کسب و کار و بازرگانی با ایالات همجوار یا دور مجدد بر قرار گشت. شهر زنجان و بازار آن محل تردد کاروانهای

مال التجاره و همچنين مرکزی برای صنايع کوچک گرديد که نیاز مردمان محلی را برطرف می کرد. در این زمان زنجان دارای شش دروازه بود که هر کدام از این دروازه ها محل تردد کاروانهای استان های مختلف بود و هر کدام از این کاروان ها کالاهای مختص خود را حمل می کردند. در نزدیک این دروازه ها، از جانب حاکم زنجان، پته خانه (عوارضی هایی) ایجاد شد که وظیفه آنها دریافت عوارض نقدی و همچنین نظارت بر افراد بود. مامورین حکومتی از چارپایان، مال التجاره و دیگر محصولات نظیر محصولات کشاورزی و دامی که برای فروش یا مبادله به باز می آوردند به مقدار معینی به صورت نقدی عوارض دریافت می کردند. همچنین این پته خانه ها وظیفه دیگری نیز داشتند و آن جلوگیری از قاچاق کالا یا کالاهایی بود که نبایستی از جایی به جای دیگر برده شود.

منابع

۱. علی لو، سارا، ۱۳۹۸، نقش و تاثیر ارگ تاریخی زنجان بر جامعه و شهر در دوره قاجاریه و ادوار بعد
۲. فصلنامه تاریخ پژوهی، پیاپی ۷۷، ص ۹۵
۳. علی لو، سارا، ۱۳۹۶، ماهیت و زمینه شکل‌گیری بست خانه‌های شهر زنجان در دوره قاجاریه
۴. فصلنامه اباختر، پیاپی ۳۱-۳۲، صص ۱۸۹-۲۰۰.
۵. عیسوی، چارلز، ۱۳۶۲، تاریخ اقتصادی ایران (عصر قاجار، ۱۳۳۲-۱۲۱۵ ق)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره.
۶. جمالزاده، محمدعلی، ۱۳۷۶، گنج شایگان، اوضاع اقتصادی ایران، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
۷. لمبتون، آن، ۱۳۷۵، ایران عصر قاجار، ترجمه سیمین فصیحی، تهران، جاودان خرد.
۸. زاهد، فیاض؛ هدی موسوی، ۱۳۹۵، نگاهی گذار به گمرکات و قاچاق کالا در نیمه دوم قرن نوزدهم و تاثیر آن بر توسعه ملی در ایران، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال هشتم، شماره دوم، ص ۱۰۹-۱۲۶
۹. سیف، احمد، ۱۳۸۷، قرن گم شده: جامعه و اقتصاد ایران در قرن نوزدهم، تهران، نی.
۱۰. مصدق، محمد، ۱۳۸۹، اصول و قواعد و قوانین مالی در ممالک خارج و ایران، تهران، فرزانه روز.
۱۱. نظام السلطنه مافی، رضا قلی خان، ۱۳۸۶، خاطرات و اسناد حسینقلی خان نظام السلطنه مافی، ج ۱، به کوشش منصوره اتحادیه، تهران، نشر تاریخ.
۱۲. مالکم، سرجان، ۱۳۶۲، تاریخ ایران، ترجمه امیر اسماعیل حیرت، به کوشش سیفی قمی تفرش و ابراهیم زند پور، تهران، فرهنگسرا.
۱۳. فلور، ویلم، ۱۳۶۶، جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار، ترجمه ابوالقاسم سری، ج ۱، تهران، توس
۱۴. قلاوند، زهرا، قلاوند، فاطمه، ۱۳۹۷، بررسی مناصب ارشد اداری-مالی ایالات و ولایات در دوره قاجاریه، تاریخنامه خوارزمی، سال ششم، شماره بیستم چهارم، صص ۶۹-۸۸
۱۵. کرزن، جرج، ۱۳۷۳، ایران و قضیه ایران، تهران، علمی و فرهنگی.